

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ТЕТРАЛОГІЇ Г. ХОТКЕВИЧА «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»

У статті розглядається тетралогія Гната Хоткевича (1877–1938) «Богдан Хмельницький». Розкриваються її жанрова та стилістична специфіка. Розглядається еволюція образу Богдана Хмельницького крізь призму соціально-історичних та морально-етичних випробувань. Визначено його місце в історії України як особистості та як державного діяча. Показано особливості відображення характеру особистості в контексті модерністичних тенденцій початку ХХ ст. Беруться до уваги світоглядні принципи, якими керується автор в інтерпретації образу гетьмана. Співставлено образ Хмельницького із реальним прототипом. Також проаналізовано образи, які мають безпосередню причетність до формування світогляду гетьмана.

Ключові слова: особистість, «надлюдина», свобода волі, внутрішня боротьба, тетралогія, прототип.

В статье рассматривается тетралогия Гната Хоткевича (1877–1938) «Богдан Хмельницкий». Раскрываются ее жанровая и стилистическая специфика. Рассматривается эволюция образа Богдана Хмельницкого через призму социально-исторических и морально-этических испытаний. Определено его место в истории Украины как личности и как государственного деятеля. Показаны особенности отражения характера личности в контексте модернистических тенденций начала ХХ в. Обращается внимание на мировоззренческие принципы, какими руководствуется автор в интерпретации образа гетмана. Сопоставлен образ Хмельницкого с реальным прототипом. А также проанализированы образы, которые имеют непосредственную причастность к формированию мировоззрения гетмана.

Ключевые слова: личность, «сверхчеловек», свобода воли, внутренняя борьба, тетралогия, прототип.

The article deals with the tetralogy by G. Chotkevych (1877–1938) «Bogdan Chmelnytsky». Its genre and stylistic features are disclosed. The evolution of the image of Bogdan Chmelnytsky through the prism of social, historical, moral and ethical challenge is examined. His place in the history of Ukraine as a person and as a statesman is determined. The features of the reflection of the character of personality in the context of the modernist tendencies of the early 20-th century are shown. The author pays attention to the world view principles which the writer uses interpreting the character of the hetman. The image of Chmelnytsky with the real prototype is compared. Also the characters of the heroes who have the influence on the world view of hetman are analyzed.

Key words: personality, «superman», free will, inner struggle, tetralogy, prototype.

Визначальним для літератури епохи модернізму є проблемне протистояння «людина-історія». Особистість не просто споглядає хід історії, а бере активну участь у цьому процесі і може навіть його змінити. «Якщо раніше літературні образи мали функцію узагальнення, себто символу, то у модернізмі увага звернена, радше, на одиницю, що становить свій маленький світ і власну правду, яка є частиною загальної правди» [3, с. 16]. Такі зміни

у літературі були наслідком поширення подібних тенденцій у філософії.

Г. Гегель у своїй праці «Філософія історії» пише: «Історія набуває змісту лише з її участю (людини – М. В.), людина освоює і присвоює його собі, володіє історичним минулим, перетворюючи його у власний актуальний спадок» [1, с. 40]. На думку Ф. Ніцше, людина має прагнути змінити хід історії, створити свою долю, але не усім це вда-

ється. Це перевага «надлюдини» – історичної людини, самодостатньої особистості, яка здатна проявити свободу волі, тобто власну свободу вибору, мужність, енергію, відвагу. «Щоб навчити людину дивитися на своє майбутнє як на свою волю, як на щось залежне від людської волі, і підготувати її до великих і відважних колективних спроб запровадити дисципліну і цим покласти край тому страхітливому пануванню безглуздя й випадковості, яке досі називали «історією»..., для цього колись буде потрібний новий різновид філософів і повелителів, перед яким зблякне і зникне все, що існувало на світі... Образ саме таких вождів маячить перед нашим зором...» [6, с. 93].

Ідеї цих філософів досить яскраво прочитуються у драматургії Г. Хоткевича, проте найбільше він експериментує із ідеями останнього. Письменник зазначає: «Вся маса людей не може бути творчою, творцями були і будуть окремі лише індивіди – вони розкривають наступну сторінку книги, вони вище підіймуть завісу, вони обернуть медаль. ... От се і є «панування кращого» і де такого панування немає, там смерть і кінець» [12, с. 5].

Отже, унікальність історичної особистості полягає в тому, що саме її активність, прояв власної свободи призводить до зміни ходу історії. Проте і активність таких особистостей породжує те ж історично-соціальне середовище, яке і потребує змін.

Загострення подібних проблем (внутрішня боротьба у виборі власної свободи духу, психологізм, особистісна ідентичність і т.п.) яскраво помітні в критичні моменти не лише в житті окремої особистості, але й цілого соціально-історичного середовища. У такому випадку найкращим періодом в українській історії є, наприклад, козацька історія, сповнена воєн, революцій, змін суспільного устрою.

Козацький період в історії, а особливо тема Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького була однією із найулюбленіших тем українських письменників. Це, наприклад, твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, Ю. Федьковича, П. Загребельного і т.п.

Усі ці літературні твори базувалися на джерелах народної творчості. Про Б. Хмельницького народ складав думи, пісні, легенди.

Осторонь цього процесу не залишався і Гнат Хоткевич. Важливим моментом у його історії творчості залишається тетралогія «Богдан Хмельницький». Твір майже невідомий сучасному читачеві, оскільки востаннє публікувався ще за життя автора у 1929 році.

Для поглиблення і розуміння психології головного героя автор перегорнув величезну кількість історичного матеріалу. Як доказ цієї праці став його історичний нарис «Богдан Хмельницький, гетьман України». Автор розглядає та аналізує історію цієї особистості і всієї України у найважливіший переломний період. Богдан Хмельницький стає гетьманом України, а Україна стає державою. Хоткевич підводить читача до думки,

що поява гетьмана була закономірною, колесо історії зробило виток і чекало на новий поштовх: «...хто знає, як повернуло би ся колесо нашої історії, коли б на місці Богдана була інша, менше геніальна, посередніша істота» [10, с. 16]. Хоткевич співчуває і підтримує гетьмана. Гнат Мартинович стверджує: «...се так легко для нас, що вичитують про події, а не творять їх, що перегортають сторінки книги, а не кривавими стрічками своєї власної крові пишуть саму книгу життя» [10, с. 60].

Автор визнає гетьмана як визначну особистість, яка кардинально вплинула та змінила історичний процес розвитку України.

Його тетралогія, як багато інших творів, так і не побачили сцени, хоча і мала чимало позитивних відгуків сучасних театральних та літературних критиків. У 1927 році завідувач художньої частини Одеської держдрами Василь Василько звертався до автора із проханням вислати тетралогію «Богдан Хмельницький» з метою поставити її на сцені: «...такі п'єси, як Ваш «Богдан», можуть мати великий успіх, і на такі п'єси ми знайдемо засоби» [13, с. 38]. Проте цю п'єсу Одеса не побачила [7]. О. І. Білецький в листі до Г. Хоткевича від 22 січня 1927 р. просить драматурга прочитати свою п'єсу «Богдан Хмельницький»: «...Ви, надіюсь, не будете вважати за недолік бажання надати собі самому і відвідувачам Будинку те абсолютно виняткове задоволення, яке я завжди отримував від Ваших творів – а особливо від них у Вашому читанні» [5, с. 2].

Палкий прихильник творчості письменника В. Білецький в листі до Г. Хоткевича, висловлюючи своє захоплення майстерністю його літературного слова, згадує також і драму «Богдан Хмельницький»: «...Ваша творчість була б в будь-якій літературі помітна – і незалежно від українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили «Богдана Хмельницького» [14, с. 28].

Отже, Хоткевич подарував літературі ще один шедевр, який, на жаль, так і не був визнаний широким загалом. Але ті, хто мав нагоду познайомитись із цим твором, не залишилися байдужими до майстерності літературного слова автора.

Тетралогія складається із чотирьох частин-драм: «Суботів» (три дії), «Київ» (чотири дії), «Берестечко» (три дії), «Переяслав» (чотири дії). Автор акцентує увагу на найважливіших переломних подіях Національно-визвольної війни, які найточніше розкривають характер гетьмана Богдана Хмельницького.

«Крім досконалого знання минувшини, у всіх історичних п'єсах Г. Хоткевича помічається ще й тонка історична інтуїція, що відбивається і в мові персонажів, і в подробицях обстановки, і в історичних характеристиках» [4, с. 195]. Зі сторінок твору постають реальні постаті, зі своїми характером, манерою поводитись, говорити і т. п. Так, наприклад, Станислав Потоцький (польський воевода) мав звичку вживати слово «tevega», що означало з латинської мови «дійсно, справді». Автор точно

передає мову воєводи і подає коментар: «Потоцький часто вживав цього слова, тому приятелі його так прозвали – так увійшов він і до історії з прізвиськом *Revera*» [11, с. 109]. У драмах Г. Хоткевича часто зустрічаються назви речей, якими користувалися лише в той період. Наприклад, у ремарці драми «Суботів» колоритно описується інтер'єр заможного козака: «Три вікна з оболонками скляними «у волове», лави, стіл «флядровий», піч полив'яна, зелена, а коло неї комінок мурований. Дві скрині окованих: одна зелена, а друга «рябая», і дві скрині «московських». На стінах зброя, військові суми червоної юхти, три «тартачі стріфастиє», сагайдак...» [11, с. 7]. Історія стає ближчою, свідомість читача повністю занурюється у той час.

Оформлення і подача масових сцен у драмах теж сприяє наближенню подій до нашої свідомості. Я. Мамонтов зазначає, що «...близькість Г. Хоткевича до українських театральних традицій виявляється в тім, що серед наших сучасних драматургів він чи не найбільший майстер масових сцен. Таких сцен у його п'єсах дуже багато, а в тетралогії «Богдан Хмельницький» другу частину («Зборів») цілком побудовано на масових рухах і в інших частинах масовий рух також відіграє велику роль» [4, с. 196]. У драмі «Київ» автор на початку другої дії зазначає: «Режисер повинен грати на тій масі реплік, як на органі. Я хотів досягти максимуму динамічності не помостом, що крутиться, і не безтолковим галаканням статиста, а живою розмовою живих людей. Видвигаючи вперед одну групу, затіняючи другу, мішаючи їх між собою, режисер може досягти бажаного ефекту» [11, с. 102].

Центральна постать у тетралогії – це, звичайно, гетьман. Але цей образ не просто вирваний із життя. Б. Хмельницький є частиною народу України, її душею і розумом. Усе, що переживає гетьман – це відображення переживань українського народу тих часів.

Характеристика його образу, вчинків подається через взаємодію із низкою макро- та мікрообразів. Крізь сон Хмельницький чує голоси козака і селянина, який закликає до боротьби саме Богдана: «Гей, Зиновію, Богдане Хмельницький, сотнику чигиринський! Негаразд еси починаєш, що рано спати лягаєш, на людську недолю, на люту неправду, на горе України твоєї очі свої закриваєш!.. Ой, устань-пробудися, козацьким мечем підпережися, козацькою зброєю узбройся» [11, с. 62].

Гетьман мав за своє життя трьох дружин, проте історія із другою дружиною Мотрею привернула увагу багатьох письменників. Чигиринський підстароста Данило Чаплинський здійснив зі своїми гайдуками збройний наїзд на Суботів і, за відсутності хазяїна, викрав Мотрону та пограбував хутір. Молодший син Хмельницького намагався перешкодити, але був жорстоко побитий канчуками. Від побоїв хлопець невдовзі помер. «А проте документальні джерела не підтверджують цієї

надто романтичної версії. Ясна річ, для вибуху цього величезного за своїм розмахом повстання потрібні були куди вагоміші причини, ніж особисті образи однієї людини, хай би навіть і наділеної видатними якостями» [8, с. 64].

Конфлікт з Чаплинським, його напади на майно і родину Хмельницького були тільки рішучим поштовхом до повстання проти Польщі, яке уже назрівало.

Цієї ж думки притримується і письменник. Автор не вживає точного імені коханої гетьмана, а називає її пані Хмельницька. Г. Хоткевич не хоче акцентувати на ній свою увагу, проте і не може відкинути цей образ зовсім. Події пов'язані з нападом польського підстарости Чаплинського на хутір Суботів та викрадення молодої дружини для літературного твору Г. Хоткевича підійшли більше, ніж звичайна політична історія і надали усьому твору гостроти конфлікту. Трагічність ситуації підкреслив і той факт, що молода дружина гетьмана не кохає його, що відчувається ще з перших сторінок твору. Не привітно до неї ставляться і діти Богдан Хмельницького, підозрюють її у зраді. Сучасними істориками не доведено по сей день чи була ця зрада взагалі, але Хоткевич відтворює її подібно до опису польськими джерелами: «...польський мемуарист Станіслав Освенцім переповідав цю, за його словами, «смішну історію» так, як він її почув з вуст Яна II Казимира, ... гетьманша закохалася в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, «ключником». Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропачі барилка з червоним золотом... У ході розслідування й впливля інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер з пані гетьманшею. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до другого, повісити» [2, с. 63–64]. Гетьман Хоткевича не може карати людину, яку він кохає, яку ціною неймовірних зусиль повернув після викрадення Чаплинського, тому саму розправу над гетьманшею очолює син Тиміш, коли Хмельницький уже далеко від дому.

Хмельницький у творі Хоткевича мало чим відрізняється від свого реального прототипу. Сучасні історики В. Смолій та В. Степанков так описують характер гетьмана: «Різкість у судженнях, запальність, бурхливі вияви гніву дивовижно уживалися з м'якістю й привітністю; дотепність – із мовчазністю; простота і щирість – з лукавством і мстивістю; доброта – з суворою вимогливістю й навіть жорстокістю. Передбачити його реакцію, рішення, вчинки не було під силу нікому... У повсякденному житті та побуті Б. Хмельницького виявляв скромність і невибагливість... Зазвичай носив простий козацький одяг і лише в урочистих випадках одягав коштовне вбрання» [9, с. 76].

У тетралогії Г. Хоткевича гетьмана зображено як уважного і доброго господаря, чуйного батька і

чоловіка, який віддано кохає свою дружину. Разом з тим це жорсткий політик і вмільний полководець, який користується беззаперечним авторитетом серед козацької старшини та простого козацтва. Людина сильного характеру, яка не раз проявляла себе у справах.

Усі чотири частини тетралогії пронизані трагедією України середин XVII ст. як держави і особистою драмою гетьмана як особистості, яка є невід'ємною частиною української нації. Автор натякає, що драматизм стосунків гетьмана із молодію дружиною доповнювався ще й відмінністю національно-соціальної приналежності: «Хмельницький. Ну... здається, вже маєш бути задоволеною із сьогоднішнього дня?... Бо мала ж у гостях виключно шляхту. *Пані Хмельницька*. Пфе... То мені шляхта – самі руснаки. З чобіт віхті вилазять, а ноги так смердять, що й приступити годі. *Хмельницький*. Але ж і я руснак... *Пані Хмельницька*. Ну, ти... трішки інший» [11, с. 7]. Трагедія стосунків гетьмана із його дружиною досягає свого апогею у сцені перед від'їздом Богдана Хмельницького до Берестечка у третій частині «Берестечко»: «*Хмельницький*. ... Проклята ляхка! В яким горщику варила зілля оте, що ним обпоїла мене, одурманила й відібрала в себе самого? Я ж бачу, я знаю, я чую, що ти ненавидиш мене, – а от не маю сили звеліти повісити тебе, не маю сили відірватися від тебе, серце моє, життя моє, кохана моя, голубко моя!.. Чому ж, ти не любиш мене?! *Гетьманова*... Я люблю... *Хмельницький*. Брешеш!.. Вчора була остання ніч, може остання в життю, а ти – однакова. Як днем, так і ніччю... як ніччю, так і днем. Для кого ж ти ховаїш свої вогні?» [11, с. 267–268].

Вагомою особливістю Хоткевича-драматурга є майстерність у характеристиці почуттів і настроїв у драмі, що виражається масою, яка не є загальною, а складається із низки різноманітних особис-

тостей, які доповнюють одна одну. Так, найдраматичніший і переломний момент у житті гетьмана, втрату його коханої, описують саме козаки, які виражають співчуття і повагу до гетьмана: «*Богданович-Зарудний*. Лежить? *Пахолок*. Лежить... А потім як ухопиться за волосся та як завиє! Аж мороз поза шкурою йде, от ежети богу!... *Ковалевський*. От проклята баба що накоїла!» [11, с. 271].

Гетьман виснажений постійними походами, переживаннями і особистим горем припускається багатьох помилок у вирішальній битві під Берестечком і, на думку автора, саме це стає причиною поразки козацького війська. В останній драмі «Переяслав» Богдан Хмельницький переживає ганебність Переяславської ради як свою особисту поразку. Гетьман у ніч перед підписанням договору із Московським царством каже вартовому: «...завтра, отут на цім дворіщі, станеться щось страшне: гетьман Богдан Хмельницький продаватиме Україну! Приходь купувати, козаче... Недорого візьму. Ох удар мене шаблею, щоб я почув біль, щоб я кров побачив, і вона б отверезила мене!» [11, с. 370].

Часто нерішучість, трагедія в особистому житті згубили гетьмана, а відтак і саму державу. Суперечливим є й Богдан Хмельницький як ніцшеанська «надлюдина», оскільки його прагнення до волі часто обмежують зовнішні чинники. Український гетьман у своєму прагненні до волі, влади не спроможний відкинути християнську мораль, на якій зростав і формував свій світогляд.

Але внесок Богдана Хмельницького у розвиток України залишається вагомим. Великий полководець зміг втілити в життя кардинально нову ідею незалежної України. Образ великого гетьмана хвилюватиме душі ще не одного покоління і роль Г. Хоткевича у цьому процесі залишається неоціненною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. А. М. Водена]. – Санкт-Петербург : «Наука», 2000. – 480 с.
2. Горобець В., Чухліб Т. «Cherchez la femme» : Олена Прекрасна української історії / Віктор Горобець, Тарас Чухліб // Незнайомі Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Віктор Горобець, Тарас Чухліб. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 60–64.
3. Залеська Онішкевич Л. М. Л. Текст і гра : Модерна українська драма : збірник статей та досліджень / Л. М. Л. Залеська Онішкевич – Львів ; Нью-Йорк : Літопис, 2009. – 472 с.
4. Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900–1917) / Я. Мамонтов // Червоний шлях. – 1926. – № 11–12. – С. 176–203.
5. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, ф «Р», інв. № 6731с Лист О. І. Білецького до Г. Хоткевича від 22 січня 1927 р., 1 арк.
6. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онішко]. – Львів : Літопис, 2002. – 320 с.
7. Партола Я. В. Г. М. Хоткевич і українська театральна культура кінця XIX – початку XX століття : [Рукопис] : дис. ... кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.01 – теорія та історія культури / Яна Вікторівна Партола. – Харківська державна академія культури. – Харків, 2003. – 214 с.
8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков – К. : Либідь, 1993. – 504 с.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Україна крізь віки / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Т. 7 – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
10. Хоткевич Г. М. Два гетьмани / Гнат Хоткевич – К. : Дніпро, 1991. – 107 с.
11. Хоткевич Г. Богдан Хмельницький : тетралогія / Гнат Хоткевич // Хоткевич Г. Твори : у 8 т. – т. VI. – Харків : Рух, 1929 – 440 с.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 688 Хоткевич Гнат, письменник, актор, мистецтвознавець. 1829–1942 рр., 1969 р., оп. 1, спр. 32 Гадки про ідеали Ніцше, 10 арк.
13. ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 301 Листи культосвітніх установ про надсилання видань, прийняття участі у концертах, засіданнях тощо. (1905-1937рр), 38 арк.
14. ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305 Листи кореспондентів на літеру «Б» до Г. Хоткевича, 132 арк.

© Меншій А. М., 2011

Стаття надійшла до редколегії 27.05.11